

Iustum Aequum Salutare
XI. 2015. 1. • 111–124.

MÉLTÁNYOSSÁGI ÉRVEK A RÉTORIKÁBAN

KÖNCZÖL Miklós
egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)
tudományos munkatárs (MTA TK JTI)

Az aristotelési¹ méltányosság értelmezése egyaránt foglalkoztatni szokta a jogfilozófia és a jogtörténet művelőit. Jelentőségét mindkét terület kutatói számára az adja, hogy szemben áll a törvény betű szerinti alkalmazásával. A filozófusok ezért gyakran tekintenek rá úgy, mint a pozitív jog helyett vagy mellett erkölcsi megfontolósságot érvényesítő jogalkalmazás történeti példájára.² A jogtörténészek számára ugyanaz a probléma úgy merül föl, hogy vajon az athéni (vagy általában az ókori görög) jog elismert-e az írott törvényeken kívül más forrásokat a bírói döntések alapjaként.³

¹ A görög szavak latin betűs átírásánál az ókortudományban szokásos, ún. „tudományos átírás” szabályait követem. A görög szövegeket az alábbi kiadások alapján, a saját fordításomban idézem: Ioannes BURNET: *Platonis Opera*. I–V. Oxonii, Clarendon 1900–1907.; Ingram BYWATER: *Aristotelis Ethica Nicomachea*. Oxonii, Clarendon, 1894.; Rudolfus KASSEL: *Aristotelis Ars rhetorica*. Berolini–Novi Eboraci, De Gruyter, 1976. Aristotelés munkáira az Immanuel Bekker által gondozott porosz akadémiai kiadás oldal- és sorszámainak megjelölve hivatkozom. A Platón-hivatkozásoknál az oldalszámok („Stephanus-számok”) Henri Estienne 1578-as kiadására, a sorszáмок viszont Burnet kiadására utalnak.

² Így legújabbán Samuli HURRI: *Justice Kata Nomos and Justice as Epieikeia*. In: Liesbeth HUPPES-CLUYSENAER – Nuno M. M. S. COELHO (szerk.): *Aristotle and the Philosophy of Law: Theory, Practice and Justice*. Dordrecht, Springer, 2013. 149–161. Néhány ezzel kapcsolatos – Hurri szövegéhez fűzött, az alábbiakban részletesebben kifejtett – megjegyzésemet ld. Miklós KÖNCZÖL: *Legality and Equity in the Rhetoric: The Smooth Transition*. In: HUPPES-CLUYSENAER–COELHO (szerk.) i. m. 163–170. A magyar szakirodalomból ld. különösen ZÓDI Zsolt: *A görögök méltányosságkonceptiója*. *Publ. Univ. Miskolc. Sect. Iur. et Pol.*, 8., 1993. 171–184.; FRIVALDSZKY János: *Arisztotelészi méltányosság: norma alóli kivétel vagy szubsztantív igazságosság?* In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Miskolc, Bíbor, 2004. 173–204.; SIMON Attila: *A bírói tevékenység elhelyezése Arisztotelész gyakorlati filozófiájában*. In: SZABÓ (szerk.) i. m. 205–214.

³ Az igenlő válasz mára klasszikusnak számító megfogalmazását a XX. század elejéről ld. Paul VINOGRADOFF: *Freie Rechtsprechung und die athenische Demokratie*. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 6., 1912–1913/1. 81–88. Vinogradoffal szögesen ellentétes nézetet képvisel Harald MEYER-LAURIN: *Gesetz und Billigkeit im Attischen Prozess*. Weimar, Böhlau, 1965. A méltányossági érvek jelenléte mellett foglal állást újabban Edward M. HARRIS: *How Strictly Did the*

Mindkét megközelítés számos ponton járult hozzá a jogtörténet és -filozófia kutatásaihoz. A következőkben mégsem elsősorban ezekből a szempontokból vizsgálom a méltányosságot, hanem azt a kérdést igyekszem megválaszolni, hogy a méltányossági érvek milyen szerepet játszanak és hogyan működnek a jogi érvelésben.

Elsőként (1) röviden összefoglalom, amit Aristotelés a *Nikomachosi etika* V. könyvének 10. fejezetében ír a méltányosságról. Ezt követően (2) Platónnak a méltányossággal kapcsolatos elképzeléseit mutatom be két dialógus, az *Államférfi* és a *Törvények* alapján. A *Rétorika* releváns szöveghelyeit két részletben elemzem: előbb (3) Aristotelés fogalmi magyarázata és az ehhez kapcsolódó példa (1374a 26–b 1) segítségével vizsgálom a méltányossági érvek szerkezetét, majd (4) az ilyen típusú érvek és a méltányossághoz kötődő toposzok listája (1374b 2–22) közti kapcsolatokat veszem szemügyre. A háromszoros összehasonlítás célja, hogy rámutasson egyrészt a platóni és az aristotelési megközelítés közti eltérésekre, másrészt a definícióknak a méltányossági érvelésben játszott szerepére, harmadrészt pedig a (példa alapján rekonstruálható) „formai” és a (toposzok listáján keresztül megismerhető) „tartalmi” méltányossági érvek különállására.

1. Méltányosság a *Nikomachosi etikában*

A *Nikomachosi etika* V. könyvének 10. fejezetében találjuk a méltányosság legkiterjedtebb tárgyalását (1137a 31–1138a 3), az igazságtalanság elszenvedése és az igazságtalan cselekedet elkövetése fogalmaihoz kapcsolódó problémák⁴ közötti kitérként. Aristotelés az *epieikes* kifejezés többértelmű használatán keresztül közelíti meg a kérdést:

„[...] olykor a méltányost (*to epieikes*) és az ilyen [jellemű] személyt dicsérjük, oly módon, hogy [a kifejezést] más dolgokra is alkalmazzuk, mintegy a „jó” helyett [...] más esetekben viszont [...] különösnek látszik, hogy a méltányos valami dicséretes dolog, ha egyszer túllép azon, ami igazságos.” (1137a 34–b 4)

A probléma megoldását egy másik kétértelmű kifejezés, az „igazságos” (*dikaion*) jelenti. Az „igazságos” egyfelől azt jelenti, hogy valami „a törvény szerint igazságos”, és ebben az értelemben a méltányosság csakugyan „szemben áll azzal, ami igazságos”, másrészt pedig „jobb annál, mint ami egy bizonyos értelemben igazságos”. Általánosabb értelemben viszont a méltányos beletartozik abba, ami igazságos (1137b 8–11). A kétértelműség oka, hogy míg a törvények természetüknél fogva az

Athenian Courts Apply the Law? The Role of *Epieikeia*. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 56., 2013/1. [a továbbiakban: HARRIS (2013a)].

⁴ Vö. 1136a 10–11. A két probléma, hogy „az igazságtalanul cselekvő személy az-e, aki érdemén túl juttat valakinek nagyobb részt, vagy az, aki megkapja; és hogy vajon lehetséges-e önmagunkkal szemben igazságtalanságot elkövetnünk” (1136b 15–17).

igazságosságra irányulnak (ld. 1129b 14–24), egyedi esetekben vezethetnek igazságtalan döntésekhez és ezért szükség lehet a méltányosság által történő kiigazításukra:

„Ennek oka, hogy minden törvény általános, bizonyos dolgokról azonban nem lehet általánosságban helyesen rendelkezni. Azokban az esetekben tehát, amelyekben muszáj általánosan fogalmazni, de nem lehet egyszersmind helyesen is, a törvény azt veszi alapul, ami többnyire [igaz], bár nagyon is tudatában van annak, hogy ezzel hibát is elkövet.” (1137b 13–16)

Ezek az esetek, amelyekben tehát az általános szabály nem képes figyelembe venni az adott eset egyedi körülményeit, ahol a méltányosság szerephez juthat a jogalkalmazásban:

„Amikor [...] a törvényhozó kihagyott valamit és azáltal hibázott, hogy általánosan fogalmazott, úgy helyes, hogy kiigazítsuk a hiányosságot [annak megfelelően], amit maga a törvényhozó mondott volna, ha jelen lehetett volna, és amit törvénybe iktatott volna, ha tudott volna [az esetről].” (1137b 19–24)

Aristotelés egyértelművé teszi, hogy az ilyen esetek nem a törvényhozó tévedésére vezethetők vissza, és nem is a törvényalkotás során elkövetett technikai hibáról van szó, hanem sokkal inkább arról az elkerülhetetlen feszültségről, mely a jog általánossága és az emberi cselekedetek egyedisége közt áll fenn (ld. 1137b 17–19).⁵

Ilyenformán, noha Aristotelés nagyon is tudatában van, hogy a törvényhozás termékei tartalmi értelemben is lehetnek hibásak (vö. 1129b 24–25), a méltányosság célja nem az, hogy az ilyen hiányosságokon segítsen a törvény módosítása révén.⁶ Ehelyett arra irányul, hogy az egyedi esetben segítsen hozzá az igazságos döntéshez, beteljesítve a törvényhozó valódi szándékát. Következésképpen nem a törvénnyel szemben, hanem éppen a törvény értelmezése révén működik.⁷

⁵ Azt is hozzátesszi, hogy a szabályozásnak más eszköze is van, a nagyobb jogalkotói rugalmasságot lehetővé tevő néphatározatok (*pséphisma*). Mivel a határozatok egyedi esetekről rendelkeznek, nem pedig általános magatartási szabályokat állapítanak meg, nem szükséges meghatározatlan jövőbeli helyzetekre nézve rendelkezniük. Ld. 1137b 27–32.

⁶ Ezzel ellentétes álláspontot képvisel HURRI i. m. 154. Ld. még Trevor J. SAUNDERS: *Epieikeia*: Plato and the Controversial Virtue of the Greeks. In: Francisco L. LISI (szerk.): *Plato's Laws and its Historical Significance: Selected Papers of the I International Congress on Ancient Thought, Salamanca, 1998*. Sankt Augustin, Academia, 2001. 80., valamint uo. 29. l., ahol „egy lépésenkénti módosítás” lehetőségéről beszél, hivatkozással Jacques BRUNSWIG dolgozatára: *Du mouvement et de l'immobilité de la loi. Revue internationale de philosophie*, 34., 1980/133–134. 525–526.; ld. továbbá David C. MIRHADY: Aristotle on the Rhetoric of Law. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 31., 1990/4. 395. a bírák törvényhozási szerepéről.

⁷ Ld. Jacques BRUNSWIG: Rule and Exception: On the Aristotelian Theory of Equity. In: Michael FREDE – Gisela STRIKER (szerk.): *Rationality in Greek Thought*. Oxford, Oxford University Press, 1996. 140., valamint – egyértelműbben fogalmazva – HARRIS (2013a) i. m. 28.

2. A méltányosság Platónnál

Aristotelés azon megfigyelése, hogy a törvényi szabályozás önmagában nem képes kielégítő döntési alapot nyújtani minden egyedi esetre, erősen emlékeztet arra, amit Platón *Államférfi* című dialógusában mond az Idegen:

„[A] törvény sosem képes pontosan meghatározni mindenki számára, hogy mi a leghelyesebb és legigazságosabb, és egyszersmind a legjobbat előírni; az emberek és a cselekedetek sokfélesége, valamint az, hogy – ahogy mondani szokás – az emberi dolgok közt soha semmi sincs nyugalomban, nem engedi, hogy bármely mesterség egy egyszerű szabályt fogalmazzon meg mindenre és mindenkorra. [...] De hát látjuk, hogy a törvény nagyjából éppen erre törekszik, mint egy csökönyös és tudatlan ember, és senkinek semmit sem enged a parancsa ellenére cselekedni, még kérdezni sem, még akkor sem, ha valakinek valami új dolog jut eszébe, ami jobb, mint az őálta alkotott szabály.” (294a 10–c 4)

Az *Államférfi*ban a következtetés nem a bíróra, hanem a törvényhozóra (azaz az állam vezetőjére) vonatkozik. A törvények, bármilyen tökéletlenek is, általános iránymutatással szolgálnak mindazon esetekre, amelyekben a vezető nem képes saját maga dönteni. Azokban az esetekben viszont, amelyeknél maga is jelen van, lehetőséget kell kapnia, hogy fölülbírálja ezeket az általános szabályokat, hiszen személyes szakértelme és a körülmények mérlegelésére irányuló képessége föltehetőleg jobb döntést eredményez, mint az általánosságban megfogalmazott szabály (ld. pl. 296e 1–297b 3).⁸

Platón csak a *Törvények* lapjain foglalkozik a fenti kérdéssel a jogalkalmazás összefüggésében, láthatólag elfogadva azt a tényt, hogy a törvényhozó nem lehet mindenütt jelen, hogy eldöntse a jogvitákat, és hogy ezért a bírókat föl kell ruházni egy bizonyos fokú mérlegelési joggal. Hogy ez pontosan mennyire terjedjen ki, azt az illető bírók képességeinek kellene meghatároznia. A ténymegállapítás szükségszerűen a bírói mérlegelés körébe tartozik, hiszen az egyedi eset tényeiről nem lehet előzetesen szabályt alkotni. A beszélgetés athéni résztvevője bízik azonban benne, hogy Magnésziában, a dialógus során vázolt elvek alapján megalapítandó városállamban olyan polgárok élnek majd, akikre ezen túl is rá lehet bízni egyes kérdések eldöntését. A büntetések kiszabásáról szólva például a következőket mondja:

„[A] bírónak a törvényhozó segítségére kell lennie ennek a feladatnak a teljesítése során, amikor csak rábízta a törvény, hogy megtétlje, mit kell a vádlottnak elszenvednie vagy megfizetnie; a törvényhozónak pedig rajzóló módjára föl kell vázolnia a feladatokat, a leírtak alapján.” (934b 6–c 2)

⁸ Ez összhangban van azzal, amit Sókratés az írásról mond (melynek egyik esete a törvényhozás) a *Phaidros*ban (ld. 275d 4–e 5, 278b 9–d 1).

Az ezt követően olvasható „vázlat” persze meglehetősen részletes: Platón nyilvánvalóan arra törekszik, hogy Magnésia törvényhozásában messzemenően kiküszöbölje mindazt a bizonytalanságot, amit az athéni törvényekben kortársaival együtt fölfedezhetett.⁹

De túlléphetnek-e a magnésiai bírók az írott törvényeken azért, hogy ítéletük igazságosabb legyen? Úgy látszik, hogy van legalább egy ügýtípus, amelyben igen. A város számára a beszélgetés során javasolt törvények egyike úgy rendelkezik, hogy ha a családapa után csak leánygyermek marad, (örökbefogadott vagy vér szerinti) fiú viszont nem, az öröklés törvényes rendjén következő férfi rokonnak feleségül kell vennie a lányt (924e 3–925a 2). A törvényhozónak mindazonáltal számolnia kell a lehetőséggel, hogy az örökös nem képes feleségül venni a lányt annak testi vagy szellemi betegsége miatt (925d 5–e 5, 926b 2–6). Az ilyen esetekben döntőbíróknak (*diaitetai*) kell ítélniük, akiknek hatalmukban áll fölmentést adni a házasságkötés kötelezettsége alól (926a 6–7, b 7–d 2).

Ez a helyzet nagyon hasonlít a méltányossághoz, jóllehet Platón nem használja rá ezt a kifejezést.¹⁰ Látjuk az általános megfogalmazással élő törvény és az egyedi eset körülményei közti feszültséget (925d 8–e 2); a törvény preambuluma elnéző belátást (*syngnómé*) kér mind a törvényhozóval (amiért nem képes az egyedi esetek előzetes figyelembevételére), mind pedig a fölmentést kérő személyekkel szemben (amiért nem képesek eleget tenni a törvény előírásainak) (925e 6–926 a 3); az eljárás során pedig a törvényhozó szándékára kell hivatkozni (926c 2–4). Mindebből világos, hogy a méltányosság nem a törvény érvényességének lerontására irányul, és az is, hogy jobban szolgálja a politikai közösség javát, mint az általános szabály szigorú kikényszerítése.

Ezt a fajta méltányosságot az teszi különösen érdekessé (ugyanakkor pedig a platóni Magnésia-ra jellemzővé), hogy – Trevor Saunders szavaival – „elismerjük az iránta való igényt, de csak ritka és szélsőséges esetekben; működtetését pedig kiveszszük a magánszemélyek kezéből, és átadjuk a vezető tisztviselőknek, akik a közérdeket szolgáló kritériumok szerint járnak el. [...] Tömören fogalmazva: Platón államosított egy magánérényt”.¹¹

3. Méltányosság és definíció

Visszatérve Aristotelészhez, most már látjuk, hogy a méltányosság pusztá szerepelte-tése is hogyan jelzi a platóni tanítástól való eltérést.

⁹ Ld. Edward M. HARRIS: *The Rule of Law in Action in Democratic Athens*. New York, Oxford University Press, 2013. [a továbbiakban: HARRIS (2013b)] 205–209. Vö. még SAUNDERS (2001) i. m. 87. megjegyzését: „Nem csupán joghézag lesz kevesebb, hanem a létező törvények is kevésbé lesznek fogalmilag nyitottak; a magnésiai polgárt ugyanis nem pusztán az intenzív nevelési folyamat kondicionálja, hanem a törvényi preambulumok sokasága is.”

¹⁰ Ld. SAUNDERS (2001) i. m. 84–86., az *epiieikeia* tipikus formája és a helyzet platóni leírása közti különbségek alapján némiképpen árnyalva a képet.

¹¹ Uo. 92.

A *Nikomachosi etikával* ellentétben, ahol arról beszél, hogy a törvényhozó tudatában van a törvények elkerülhetetlen általánossága okozta problémáknak, a *Rétorikában* Aristotelés két lehetőséget is megemlít:¹² az írott törvény hiányosságai fakadhatnak a törvényhozó hiányos ismereteiből, vagy éppen ellenkezőleg, az általános fogalmak tudatos használatából és a megkülönböztetések – szándékos – hiányából. Ezt követően egy példával is szemlélteti, hogyan ütközhet az írott törvény betű szerinti értelmezése és a méltányosság a normaszövegek elkerülhetetlen fogalmi meghatározatlansága következtében:

„Sok esetben nem könnyű meghatározni a számtalan lehetőséget, példáulul hogy mekkora és milyen fajta vasat kell ahhoz használni, hogy a cselekedet »testi sértésnek« (*trószai*) minősüljön, hiszen egy emberélet sem lenne elég a lehetőségek fölsorolásához. Ha tehát egy cselekedetet nem lehet meghatározni, amikor törvényt kell alkotni, akkor szükségszerűen általánosan fogalmazunk. Úgyhogy ha valaki egy gyűrűvel az ujján emel kezét valakire és üti meg, akkor az írott törvény alapján jogsértést követ el és helytelenül cselekszik, valójában azonban nem követi el – és ez a méltányos.” (1374a 31–b 1)

A *Rétorika* I. könyvének bevezető fejezetében Aristotelés már rámutatott a törvényhozó kompetenciájának korlátaira a ténykérdések terén (1354b 11–16). A fenti szöveghelyen azonban egy lépéssel tovább megy, hiszen állításából az következik, hogy ha a törvényhozónak van is határozott szándéka (a példában szereplő esetre nézve ez olyasmi lehet, hogy az emberek ne támadjanak egymásra vasból készült fegyverekkel), az írott szövegben testet öltő megfogalmazása könnyen lehet, hogy tökéletlen. Éppen ezért kézenfekvőnek látszik, hogy az eleve adott szabálynak az adott esetre történő – és a tények megállapítását követő – alkalmazásán túl a bírónak azt is meg kell állapítaniuk, hogy miről is rendelkezik a törvény szövege. Ez utóbbit illetően pedig a szabály vizsgálatának eredménye akár ellent is mondhat annak, amit a szöveg „hétköznapi jelentésének” szokás tekinteni. A szónoknak természetesen nem szükséges hangsúlyoznia, hogy éppen ez történik a tárgyaláson: elegendő ehelyett pusztán azt állítania, hogy az ő olvasata tükrözi a leghívebben a törvényhozó eredeti szándékát.

Láttuk, hogy a *Nikomachosi etikában* Aristotelés kiemeli a törvény „kiigazítása” és a törvényhozó szándéka közti kapcsolatot (ez a *Rétorika* I. könyvének 13. fejezetében később fölsorolt toposzok közt is megjelenik). A probléma itt egyértelműen az, hogy bármit gondoljon is az ember a törvényhozó fogalmazási képességéről, a szándék megismerésének legkézenfekvőbb módja mégis csak a törvény szövegének olvasása. Így a „nem egészen hétköznapi” értelem mellett érvelő szónoknak számolnia kell a hallgatóság kételkedésével.

Mi marad hát a méltányosságból, amire anélkül hivatkozhat érvelésében a szónok, hogy – az egyik Aristotelés által később (1375b 23–24) említett ellenérv szava-

¹² Vö. Richard KRAUT: *Aristotle: Political Philosophy*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 108., 17. ljj.

ival – úgy tűnnék, „okosabb akar lenni, mint a törvények”? Érdekes ismét egy pillantást vetnünk a példára, amellyel Aristotelés a méltányosság szerepét szemlélteti egy egyedi eset elbírálásával kapcsolatban. „[H]a valaki gyűrűvel az ujján emel kezét valakire vagy üti meg, az írott törvény szerint törvényt sért és jogsértést követ el.” Itt az igazság és a törvény közti ellentmondás abból következik, hogy a törvény nem mondja meg, „mekkora és milyen fajta vasnak kell lennie, hogy »testi sértést« valósítson meg”. A törvény – Aristotelés szavai alapján erre következtethetünk – tiltja és bünteti a vassal történő támadást. Ha valaki vasgyűrűt viselve támad másra, azzal kimeríti a szabály alkalmazásának a fogalmi föltételeit, így cselekedete „testi sértésnek” minősül. Ebben az esetben viszont a testi sértésre rendelt szankció alkalmazása igazságtalanságot eredményezne, hiszen általa egyformán kezelnénk eltérő jellegű cselekedeteket (pl. egy kard szándékos használatát és a gyűrű pusztá viselését). Ez – a *Nikomachosi etikában* olvashatók szerint – olyan hiba, mely a megkülönböztetések hiányából fakad (vö. 1137b 22).

Ilyen esetben a vádlott javasolhatja, hogy a bírák alkalmazzanak finomabb megkülönböztetéseket, azt alkalmazva ezáltal, „amit a törvényhozó beleírt volna”. Fölmerülhet például a vasból készült tárgyak lényeges tulajdonságainak részletesebb leírása, hogy a gyűrű és a fegyver közti különbség az ítéletben is megjelenhessen. De számításba lehet venni a „kezet emelő vagy lesújtó” személy szándékát is, hogy ezáltal tegyünk különbséget a tudatos fegyverhasználat és a gyűrű viselése között: „nem a cselekedetet, hanem a tudatos szándékot nézve” – ahogy Aristotelés pár sorral később (1374b 13–14) írja. Ezek a megkülönböztetések tehát a „testi sértés” törvényi definíciójának elemeit érintik. A vádlott eszerint azzal védekezhet, hogy „kezet emelt” vagy „lesújtott” valakire, de nem követett el „testi sértést”, nem magát a tényeket, hanem azok törvényi minősítését vitatva.

Ez a fajta érvelés pedig több ponton is emlékeztet arra, amelyet ugyancsak az I. könyv 13. fejezete ír le, a méltányosság tárgyalását közvetlenül megelőzően. A méltányossági érvek, hasonlóan a törvényi definíciókon alapulókhöz, a döntés mozzanatára fókuszálnak, mely tulajdonképpen arról szól, hogy megfeleltethető-e egymásnak a történelekről adott leírás és a törvényben foglalt absztrakt döntési szabály. Más szóval a kérdés mindkét esetben az, hogy egy bizonyos szabály alkalmazható-e egy bizonyos cselekedetre. Ha most már a két érvtípus különbségét keressük, akkor azt látjuk, hogy Aristotelés szerint a definíciót illető érvek azt vizsgálják, „amiről a törvények rendelkeznek” (1374a 19–20), a méltányosság viszont az íratlan törvénnyel kapcsolatos (20–26). Az előbbi esetében tehát a szónok arra összpontosít, hogy az egyedi cselekmény hogyan írható le a legpontosabban az adott jogi terminusokkal. Az utóbbinál viszont az kerül középpontba, hogy a törvényi rendelkezést hogyan kellene átfogalmazni ahhoz, hogy pontosan fejezze ki a törvényhozó (föltételezett) szándékát. Ennek fényében Aristotelés tanácsa, hogy a szónok mindig legyen kész a cselekedetek pontos meghatározására (1374a 6–9), azokra is vonatkozhat, akik méltányossági érveket kívánnak bevetni beszédükben.

Ha a méltányossági érvt elfogadják, a bírónak „ki kell egészítenie” az értelmezett törvényi rendelkezés szövegét, ezáltal irrelevánssá téve a vádlott cselekedetére nézve. A törvényhozó szándékára tehát azért kell hivatkozni, hogy egyértelművé váljék: a mondott szándékkal ellentétes volna, ha elítélnék a vádlottat azért, amivel vá-

dolják.¹³ Ebben az értelemben egyet kell értenünk Jacques Brunschwiggal, aki szerint Aristotelésnek a *Nikomachosi etikában* olvasható leírása a törvényhozói szándék tartalmáról („amit maga a törvényhozó mondott volna, ha jelen lehetett volna, és amit törvénybe iktatott volna, ha tudott volna az esetről”) két különböző dologra utal. A szöveg kiegészítése azáltal, hogy a cselekedettel kapcsolatos megkülönböztetéseket teszünk a tényekre vagy a szándéokra utalva, voltaképpen a törvényhozó absztrakt és általános szándékának rekonstrukcióját jelenti. Ha viszont a bíró úgy dönt, hogy az így kapott szabály nem releváns az eset tényeire, akkor azt mondja ki, „amit maga a törvényhozó mondott volna, ha jelen lehetett volna”. Azt is látnunk kell azonban, hogy a két lépés ugyanabban a gondolatmenetben követi egymást: az érvelés konzekvencialista része, mely elvezet ahhoz a döntéshez, hogy nem alkalmazzuk a törvényt, mindenképpen rászorul az interpretív vagy szabályalapú rész támogatására. Ez utóbbi biztosítja ugyanis, hogy a bíró biztonságban érezhesse magát döntése meghozatala során, világossá téve, hogy az ítélet „az athéni nép törvényei és határozatai szerint” született. Aristotelés záró fordulata („ha tudta volna”) ugyanakkor a két lépés közti tartalmi összefüggést is jelzi. Az eset konkrét körülményeit ismerve és az ítélet következményeit mérlegelve tudja csak eldönteni a bíró, hogy hol mond kevesebbet a törvény szövege, mint amire szükség volna az igazságos döntéshez. Az egyedi helyzetet figyelembe véve és az általános döntési szabály megfelelő interpretációját kínálva a meghatározás toposza valóban képes a méltányosságot szolgálni, lehetővé téve, hogy a szónok „világossá tegye, mi az igazságos”.

4. A méltányosságon alapuló érvek típusai

Meggyőzőnek látszik az az álláspont, mely szerint a méltányosság aristotelési tárgyalása kettős perspektívát alkalmaz: az egyik a méltányosság kiigazító funkciójára összpontosít, a másik viszont erényként tekint a méltányosságra.¹⁴ A kettő megkülönböztetése azért különösen fontos, mert csak ezáltal érthető meg a méltányosság elméleti rekonstrukciója (1374a 26–1374b 1) és a kapcsolódó érvek ezt követő felsorolása (1374b 2–22) közt megfigyelhető szemléletbeli eltérés. Az ugyanis könnyen érthető, hogy a méltányosság mint jogértelmezési módszer hogyan segíthet a szónoknak egyrészt a bírók meggyőzésében, másrészt az igazságos döntés melletti érvelésben. A méltányosság-alapú érvekkel kapcsolatban azonban több probléma is fölmerülhet.

A felsorolást bevezető mondat (1374b 2–3), mely visszaül a méltányosság (*to epieikes*) megelőző tárgyalására, mindenesetre világossá teszi, hogy a következő lista jellegzetes példákat hoz a méltányos és méltánytalan cselekedetekre egyfelől és az így jellemezhető személyekre másfelől.

¹³ Vö. HARRIS (2013a) i. m. 31.

¹⁴ Ld. pl. Christof RAPP: *Aristoteles: Rhetorik*, II. köt. Berlin, Akademie Verlag, 2002. 503. ad 1374b 2–4.

4.1. Megértés

A tulajdonképpeni lista első pontja a megértés (*syngnómé*) tanúsítása. A *syngnómé* a *Nikomachosi etika* VI. könyvében is szóba kerül, mint a méltányosról (*epieikes*) való döntéshez kapcsolódó képesség (1143a 19–24).¹⁵ Noha fölmerülhet a lehetőség, hogy valamiféle jogon kívüli, pusztán empátián alapuló megfontolásként tekintsünk rá,¹⁶ a *Nikomachosi etikában* Aristotelés világossá teszi, hogy az igazságra irányul, s ez összekapcsolható a *Rétorikában* szereplő példa végével is (1374a 36–b 1), ahol az igazság (*to aléthes*) áll szemben az írott törvénnyel (*gegrammenos nomos*). Az ezt követő megkülönböztetések keretezése¹⁷ alapján világosnak látszik, hogy a hiba (*hamartéma*) és a jogsértés (*adikéma*), illetve a hiba és a balszerencse (*atychéma*) közti különbségtétel (1374b 5) ugyancsak a megértés körébe tartozik.

Aristotelés világosan meghatározza a három alakzat kritériumait (1374b 6–10). A balszerencse, írja, értelemmel nem sejthető előre (*paraloga*), oka pedig nem a helytelen erkölcsi diszpozíció (*mé apo mochthéias*). A hiba ezzel szemben előre látható (*mé paraloga*), másrészt viszont szintén nem az erkölcsi rosszaságból fakad (*mé apo ponéias*). Egyedül a jogsértés látható előre és vezethető vissza a hibás jellemre – ez alól nem jelentenek kivételt az érzelmek hatására (*di' epithymian*) elkövetett jogsértések sem.

Mindebből az következik, hogy csak a jogsértés érdemli a törvény teljes szigorát, a hiba és a balszerencse viszont enyhébb jogalkalmazást igényel. Jóllehet Aristotelés ezekre nem ad példát, a leírásból világos, hogy mely esetek tartoznak az egyes kategóriákba. A jogsértés, melynek definíciója a 10. fejezet elején található (1368b 6–7 és 9–10), az az eset, melyet a törvényhozó szem előtt tart, amikor egy bizonyos tényállásra vonatkozó büntető rendelkezést megfogalmaz. Ehhez képest a hibák és a balszerencse megfelelő megítélése szükségessé teheti az illető cselekedet törvényi definíciójának kiegészítését, ahogy azt Aristotelés a méltányosság kapcsán le is írja.

A balszerencse esetében a cselekmény elkövetője részéről teljes egészében hiányzik az „ártó szándék”. Ennek jó példája lehet a természeti katasztrófa által okozott kár, pl. a hajó esetében, mely a tomboló vihar miatt nem tud befutni a kikötőbe.¹⁸

A hiba elkövetése esetén szintén hiányzik a szándék, azaz az elkövetők nem a következmények ismeretében (*eidotes*, vö. 1368b 9–11) cselekszenek. Ezek az esetek nagyon hasonlítanak arra, amit a mai nyugati terminológia „gondatlanságnak” nevez.¹⁹ Noha Aristotelés itt nem beszél mulasztásról, a *mé paraloga* kifejezés leg-

¹⁵ A szöveghely értelmezéséhez legújabban ld. SIMON Attila: A *synesis* mint politikai fogalom Aristotelésnél. *Antik Tanulmányok*, 59., 2015/2. [megjelenés alatt].

¹⁶ Ld. azonban William M. A. GRIMALDI: *Aristotle: Rhetoric I. A Commentary*. New York, Fordham University Press, 1980. 302. ad 1374b 4 (2).

¹⁷ A *syngnóméval* foglalkozó rész végét a *kai to tois anthrópinois syngignóskein epieikes* (1374b 10–11) fordulat jelzi.

¹⁸ Ld. HARRIS (2013a) i. m. 44–45., olyan *triérarchosok* példáit említve, akiket föltehetőleg a *vis maiorra* való hivatkozásuknak köszönhetően mentettek föl.

¹⁹ Ld. pl. Max HAMBURGER: *Morals and Law: The Growth of Aristotle's Legal Theory*. Új kiad. New York, Biblo and Tannen, 1971. 102.; HARRIS (2013a) i. m. 32.

alább annyira utalhat az ésszerű előrelátás objektív mércéjére, mint az egyén szubjektív várákozásaira.²⁰ Az is egyértelműnek látszik, hogy az athéni joggyakorlatban voltak olyan, *hamartémának* tekintett esetek,²¹ melyek ma hanyag gondatlanságnak minősülnének.

Aristotelésnek a *Nikomachosi etikában* olvasható osztályozása szintén alátámasztja a *hamartéma* azonosítását a gondatlansággal, egyben azt is megvilágítja, hogyan alkalmazható a *syngnómé* a jogi érvelésben. Az első fölosztás itt annak alapján történik, hogy a cselekmény szándékos (*hekusion*) vagy nem szándékos (*akusion*) volt: az utóbbi vagy kényszer hatására vezethető vissza, vagy olyan információhiányra, amelyért a cselekvő nem felelős (1135a 24–27). A második fölosztás már a szándékos cselekményeken belül van, a megkülönböztető elem pedig a mérlegelésen alapuló előzetes elhatározás (*probuleusis*, vö. 1135b 8–11). Aristotelés ezt követően jelenti ki, hogy „hiba az, ami tudatlanságból (*met’ agnoias*) történik” (12), és vezeti be – ugyancsak az előreláthatóságra (*paralogós*) utalva – balszerencse és hiba különbségét, hozzátéve, hogy az utóbbi esetben a helytelen cselekedet oka az elkövetőben áll fenn, ez előbbiben viszont rajta kívül (16–19). A következő a jogsértés *adikéma* kategóriáján belüli, azaz a tudatosan (*eidós*) elkövetett, kárt okozó cselekmények fölosztása. Azok, amelyek esetében hiányzik az előzetes elhatározás, jöllehet igazságtalan cselekedetek, nem tükrözik az elkövető jellemének hibáját, a mérlegelés nyomán elkövetettek viszont az igazságtalan és rossz (*adikos kai mochthéros*) jellemek sajátjai (19–25).

Ez az utóbbi megkülönböztetés egy fontos különbségre hívja föl a figyelmet a *Rétorika* és a *Nikomachosi etika* perspektívája közt. Az előbbiben ugyanis Aristotelés a csak szenvedély hatására elkövetett igazságtalan tetteket egyszerűen az *adikéma* kategóriájába sorolja (vö. 1373b 35–36). Az utóbbiban viszont hangsúlyozza, hogy noha ezek a cselekedetek valóban jogsértők, elkövetőik pedig igazságtalanul cselekszenek (*adikusi*), ők maguk mégsem igazságtalan jellemek (*adikoí*). Azoknak a szenvedélyeknek a gondos megkülönböztetése, melyek „mintegy szükségszerűek vagy természetből valók” (21), a szöveghelyet összekapcsolja a hibák hasonló fölosztásával, melyre néhány sorral később kerül sor. Ezeknek a körében Aristotelés szerint nincs helye megértésnek azokban az esetekben, melyekben az elkövető „nem tudatlansága miatt, de tudatlanul cselekszik, olyan lelkiállapotban, mely nem is természetes, nem is emberi” (1136a 7–9). A *hamartanontes adikusi* (1135b 22–23) kifejezéssel együtt ez annak a kiemelésére szolgálhat, hogy a lélek szenvedélyei miatt elkövetett igazságtalan cselekedetek valahol a jogsértés és a hiba paradigmatis esetei között helyezkednek el, legalábbis ami a felelősséget illeti. Ennek fényében pedig a

²⁰ Ezt tükrözi pl. Christopher Rowe *Nikomachosi etika*-fordítása, ld. Sarah BROADIE – Christopher ROWE: *Aristotle: Nicomachean Ethics*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 170. Vö. RAPP i. m. 504. ad 1374b 4–1374b 10, aki szerint a *mé paraloga* egyébként meglehetősen tág jelzője csak annak igazolására szolgál, hogy a *hamartéma* a másik két kategória között helyezkedik el. GRIMALDI i. m. 303. ad 1374b 7, érdekes módon – és némileg önmagának is ellentmondva (vö. uo. ad 1374b 6 [2]) – a *mé paraloga* kifejezést a *hamartéma* esetében a „something understandable [...], acceptable” fordulattal írja körül.

²¹ Vö. HARRIS (2013a) i. m. 32.

Rétorikában a megértésről szóló rész utolsó mondata (1374b 10–11) úgy érthető, hogy kiterjeszti annak alkalmazási körét a balszerencsén és a hibán kívülre is, azokra az esetekre, melyekben a jogsértést az elkövető tudatosan valósította meg, de előzetes mérlegelés (*probuleusis*) nélkül, egy olyan szenvedély hatása alatt, mely az „emberi dolgok” (*ta anthrópina*) kategóriájába tartozik.²²

4.2. Szöveg és szándék

A méltányossági érvek következő típusai a törvény betűjét állítják szembe a törvényhozó szándékával (1374b 11–13). Szemben a megértéssel, ahol az elkövető tudata állt a középpontban, ezek az érvek a jogértelmezés kívánatos módját helyezik előtérbe.²³ Amint láttuk, a törvényhozó szándékának vizsgálata nélkülözhetetlen a méltányosság-alapú érvelés alkalmazásánál, legalábbis akkor, ha a szónok nem szeretne olyan színben föltűnni, hogy *contra legem* döntésre kívánja rávenni a bíróságot.

4.3. Az elkövető szándéka

A szöveg és a szándék szembeállítását újra az elkövető személyére összpontosító érvek követik. Ezek közül az első a tudatos döntésre (*prohairesis*) vonatkozik, melyet a cselekmény megvalósításával állít szembe (1374b 13–14), így csatlakozva a megértéssel kapcsolatos megfontolásokhoz. Másrészt ez az érv a definíción alapuló érvekre is visszautalni látszik, ott ugyanis Aristotelész azt mondja, azt a kérdést, hogy egy cselekedet megvalósít-e egy bizonyos bűncselekményt, a *prohairesis* alapján tudjuk eldönteni (1374a 11–13). További kapcsolatok a 10–12. fejezettel mutathatók ki, ahol a valószínűség elsősorban a szándékosságra, és csak másodsorban a cselekmény tényleges elkövetésére vonatkozik.

4.4. A rész és az egész

A következő érvtípusok rész és egész szembeállításán alapulnak. Az első általánosságban, a második az elkövető magatartását tekintve javasolja az ügy szélesebb perspektívájú megközelítését. Az előbbi önmagában véve elég általános ahhoz, hogy a méltányosság lényege újabb megfogalmazásaként olvassuk, amennyiben azt a törékvést képviseli, hogy az egyedi esetre szabottan igazságos döntés szülessék a bíróságon. A második azonban problematikusnak látszik, hiszen olyan döntést sürget, melynek alapja nem a vitatott cselekmény, hanem az elkövető korábbi viselkedése.²⁴

²² „Emberi” mint – a *syngnómé* kifejezés etimológiájából következően – „megérthető” értelmezéséről ld. SIMON i. m., hivatkozással Franz DIRLMEIER magyarázatára: *Aristoteles: Nikomachische Ethik*. Berlin, Akademie-Verlag, 1956. 465.

²³ Vö. HARRIS (2013a) i. m. 32.

²⁴ A múltbeli cselekedetekre tett utalások nem ritkák a törvényszéki beszédekben. Ezek egyik példája a közösség számára tett szolgálatok említése (vö. HARRIS i. m. (2013b) 127–128.), arra is rámutatva, hogy a bíróságok föltehetőleg nem vették számításba az effajta érveket.

Bár természetesen ez az értelmezés sem zárható ki, vannak más lehetséges magyarázatok is, melyek közelebb állnak a méltányosság – fent körvonalazott – alapelveihez. Először is, az elkövető korábbi magatartása releváns lehet a bíróság számára, ha nem is a konkrét cselekmény jogellenességének megítélésénél, de a büntetés kiszabásánál.²⁵ Ha ez az értelmezés helytálló, a szöveghelyen esetleg platóni hatást is láthatunk.²⁶ Másodszor a vádlott általában tanúsított magaviselete a jellemére vonatkozó bizonyítéknak is tekinthető, s így – közvetve – az adott esetben is fontos lehet a *prohairesis* szempontjából.²⁷ Harmadszor pedig az is lehetséges, hogy ezek a megfontolások nem érvek abban az értelemben, hogy közvetlenül a bírói döntéshozatalt lennének hivatottak orientálni, hanem arra mutatnak példát, hogy a szónok a beszéden keresztül hogyan mutathatja magát méltányos jelleműnek (*epieikés*).

4.5. A múlt

Két további érv kifejezetten a múltbeli történésekre koncentrál (1374b 16–18). Az egyik az azonos személy által tapasztalt jó és rossz dolgokat állítja szembe egymással, a másik pedig azokat a jó dolgokat, amelyeket valaki másokkal tett és azokat, amelyeket mások tettek övele. Itt a kérdés megint csak az, hogy mindezek hogyan járulhatnak hozzá egy konkrét cselekmény jogosságának megítéléséhez. Ráadásul az előzőleg említett érvekkel szemben itt nem valakinek a magatartásából általában megismerhető jellemét állítják szembe az illető személy egy adott cselekedetével, hanem (egy vagy több) egyedi cselekedetet, a hangsúly pedig nem magukon a cselekedeteken van, hanem azok emlékezetbe idézésén (*mnémoneuein*). Ezért aztán a „rész és egész” kérdésével foglalkozó érveknél említett második értelmezési lehetőség itt szóba sem jöhet. Valószínűbbnek látszik, hogy nem a bírók azok, akik „emlékeznek” valamire, hanem a peres eljárás más résztvevői, a *mnémoneuein* igenév pedig nem az emlékezetre, hanem valaminek a „főlemlítésére” utal.

4.6. A jogsértés és pereskedés megítélése

A méltányossági érvek utolsó három típusa (1374b 18–22) esetében nem kétséges, hogy ezek nem a bírók, hanem a peres felek (vagy más, az ügyben esetleg nem közvetlenül érintett, de a beszédben jellemzett személyek) hozzáállására vonatkoznak. Ezek szerint a méltányosság türelmet igényel, valamint méltányos dolog előnyben ré-

²⁵ Vö. Trevor J. SAUNDERS: *Plato's Penal Code: Tradition, Controversy, and Reform in Greek Penology*. Oxford, Clarendon Press, 1991. 113–118.; Adriaan LANNI: *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2006. 62. Harris arra hívja föl a figyelmet, hogy a büntetés kiszabása (*timésis*) során a releváns információk skálája szélesebb lehetett, mint a tárgyalás első részében, ahol a bírónak bűnösség kérdésében kellett döntést hozniuk: HARRIS i. m. (2013b) 131–136.

²⁶ Vö. pl. *Törvények* 862c 6–e 2, ahol az athéni szereplő azt mondja, hogy a kiszabott büntetéseknek aszerint kell különbözniük, hogy az elkövető „gyógyítható”-e vagy sem.

²⁷ Vö. SAUNDERS (1991) i. m. 113.; Steven JOHNSTONE: *Disputes and Democracy: The Consequences of Litigation in Ancient Athens*. Austin, University of Texas Press, 1999. 95–97.; LANNI i. m. 60–61.

szesíteni a viták szóbeli rendezését a tettekkel (tettelegességgel?) szemben. Az előbbi tekinthető a *Nikomachosi etika* egyik gondolata (1138a 1–2) visszhangjának, bár a *Rétorikában* a háromféle érv az általánostól a konkrét felé közelítve követi egymást, a türelem pedig önmagában véve nem kapcsolódik a pereskedéshez.

Szavak és tettek szembeállítására igen gyakori téma a görög irodalomban, s a sokféle összefüggés, melyben előfordul, nem engedi, hogy egyetlen jelentést tulajdonítsunk neki. A legvalószínűbbnek itt az látszik, hogy – mint említettem – az első érvben szerepel a sérelmekkel kapcsolatos legáltalánosabb attitűd (a türelem), az utolsóban pedig a döntőbíráskodás és a bíróság előtti pereskedés közti választás. Ennek értelmében a három rétorikai lépés a következő három választás formájában rekonstruálható: a türelmes beletörődés vagy az elégtétel igénye; a vita érvekkel történő rendezésére törekvés (ebbe beletartozik a peres eljárás lehetősége) vagy a fizikai megtorlás; a döntőbírók segítségével történő vitarendezés vagy a bíróság előtti perindítás.

A harmadik érvhez rövid magyarázat is csatlakozik a döntőbíráskodás természetéről. Itt azt az állítást fogalmazza meg Aristotelész, hogy a törvény alapján ítélező bírakkal ellentétben a *diaitétés* a méltányosságra van tekintettel. Ez a szembeállítás úgy is érthető, hogy a bíró nem veheti figyelembe a méltányosságot – ez viszont ellentmondana annak, amit máshol a *Rétorikában* és a *Nikomachosi etikában* olvassunk,²⁸ de föltehetőleg a korabeli törvényszéki gyakorlatnak is.²⁹ A kijelentés azonban elsősorban a döntőbírókról szól, és Aristotelész valószínűleg csak annyit akar mondani, hogy nekik nem szükséges (kizárólag) az írott jogon alapuló igazolással rendelkezniük döntésük meghozatalakor.³⁰

E három utolsó érvtípus láthatólag nem foglalkozik azzal, hogy milyen döntést kellene hozniuk a bíróknak. Sem az első, sem a második típus érvei nem használhatók közvetlenül a szónoknak az ügy érdemét illető álláspontja alátámasztására. A harmadik típushoz fűzött megjegyzés, mely a döntőbíráskodást hasonlítja össze a bírói ítélezéssel, esetleg előkerülhet egy arbitrációs ügyben, ahol a szónok emlékeztetni kívánja a döntőbírókat kötelességükre, hogy méltányos döntést hozzanak. Az az állítás azonban, mely szerint „méltányos dolog inkább döntőbíráskodáshoz, semmint bírói döntéshez folyamodni”, aligha járulhat hozzá magának a döntésnek a befolyásolásához. Éppen ezért valószínűleg nem helyes a szó szoros értelmében vett érvekként tekintenünk rájuk. A méltányossághoz kapcsolódó érvtípusok listájának néhány másik eleméhez hasonlóan inkább személyek jellemzésére lehetnek alkalmasak, ezáltal

²⁸ Ld. *Nikomachosi etika* 1132a 4–32, ahol Aristotelész a bírót (*dikastés*) „felezőnek” (*dichastés*) nevezi, azaz annak a személynek, aki meghatározza az igazságos középértéket. Vö. David C. MIRHADY: Aristotle and the Law Courts. *Polis* 23, 2006/2. 2. Ld. még HARRIS (2013a) i. m. 32., 20. l.

²⁹ Ld. Derek ROEBUCK: *Ancient Greek Arbitration*. Oxford, Holo Books, 2001. 182.; HARRIS (2013a) i. m. 34., szemben MEYER-LAURIN i. m. 41. véleményével.

³⁰ A döntőbíráskodásról általában ld. MEYER-LAURIN i. m. 41–45., valamint ROEBUCK i. m. összefoglaló munkáját. A bíró (*dikastés*) és a döntőbíró (*diaitétés*) közti különbséggel kapcsolatban Meyer-Laurin és Mirhady egyaránt Aristotelésnek a Hippodamos ideális államrendezkedésre vonatkozó nézetével szembeni kritikáját (*Politika* 1268b 4–13) idézi, vö. MEYER-LAURIN i. m. 37., 130. l. és MIRHADY (2006) i. m. 2–3.

pedig inkább tartoznak az *éthos*, mint a *logos* területére.³¹ Pusztán annyiban kapcsolódnak a többi, „jogi” érvhez és a jogi értelemben vett méltányosság formai aspektusának leírásához, hogy valamiképpen kötődnek Aristotelés méltányosság-definíciójához és közkeletű erkölcsi meggyőződéseket tükröznek. Esetükben mindazonáltal nem érdemes jogértelmezési elveket keresnünk, és arra sem alkalmasak, hogy segítségével rekonstruáljuk Aristotelés nézeteit a méltányosságnak a bírói döntéshozatalban játszott szerepét illetően.³²

---

³¹ Vö. HARRIS (2013a) i. m. 32.

³² A dolgozat korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért és tanácsaikért köszönettel tartozom Edward Harrisnek, Malcolm Heathnek és Luca Castagnolinak, valamint Cserne Péternek és George Boys-Stonesnak.